

XVIII-XIX ASRLAR BUXORO AMIRLIGI ME'MORLIGIDA AMALIY SAN'ATNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Shukurova Lobar Sherbayevna,

Farg'ona davlat universiteti

“Tasviriy san’at” kafedrasining o‘qituvchisi,

San’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail: lobar.shukurova.87@mail.ru

ANNOTATSIYA

Buxoro – Markaziy Osiyoning eng qadimiy shaharlaridan biri, Buyuk Ipak yo‘lidagi eng yirik va mashhur markazlardandir. Shahar minglab yillar bilan o‘lchanadigan o‘zining boy va ulkan barpo etilish tarixi, madaniy-ma’rifiy va ma’naviy-diniy qadriyatlarining rivojiga qo‘shgan hissasi bilan butun jahonga dong‘i ketgan. Bu shaharning har bir go‘shasida – boy tarixga ega minoralari, osori-atiqalari, muqaddas qadamjolari va obidalarida olis o‘tmishning aks-sadosi, qoldirgan izi bor. Islom madaniyati va san’atining ajralmas qismlari – xattotlik, miniatyura, kulollik, zargarlik, zardo‘zlik, me’morlik, gilamdo‘zlik, misgarlik, yog‘och va ganch o‘ymakorligi sohalarida ham buxorolik ustalar va hunarmandlar hamisha peshqadam bo‘lganlar. Ular haqida ko‘plab asarlar, adabiyotlar va manbalarda ta’rifi tavsiflar bitilgan. Ammo ota-bobolarimiz aql zakovati bilan bunyod etilgan ushbu bebaho yodgorliklarda ko‘llanilgan badiiy-amaliy bezak san’ati hamda oddiy turmushda foydalanib kelingan qo‘li gul, mohir xalq usta-hunarmandlari tomonidan yaratilgan chinakam amaliy san’at asarlari haqida alohida tadqiqot yaratilmagan. Ushbu maqolada dunyo tamadduniga beshik bo‘lgan shaharlardan biri – Buxoroi Sharifning XVIII-XIX asrlardagi me’morchiligidagi o‘ziga xos ayrim jihatlar yoritilgan. San’atshunos va tarixshunos ba’zi olimlarning ushbu davrlarda xalq amaliy san’atning rivojlanishi haqidagi ilmiy qarashlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Buxoro, xonlik, madrasa, masjid, amirlik, hunarmand, me’morchilik, amaliy bezak, an’ana, obida, naqqoshlik, san’at, naqsh, gumbaz, uslub, peshtoq.*

ABSTRACT

Bukhara is one of the oldest cities of Central Asia. It is one of the largest and most famous centers on the Great Silk Road. The city is famous all over the world for its rich and huge development history, which is measured in thousands of years, and for its contribution to the development of cultural, educational, spiritual and religious values. In every corner of this city, there are echoes and traces of the distant past in its towers, relics, holy places and monuments with a rich history.

Bukhara masters and craftsmen have always been leaders in the fields of calligraphy, miniatures, pottery, jewelry, goldsmithing, architecture, carpet making, coppersmithing, wood and ganch carving, which are integral parts of Islamic culture and art. . Many works, literature and sources describe them. However, no special research has been done on the artistic and practical decorative art used in these priceless monuments created by the ingenuity of our forefathers, as well as the handmade flowers used in everyday life, and the truly practical works of art created by skilled folk craftsmen. This article highlights some unique aspects of the architecture of Bukharai Sharif, one of the cradles of world civilization, in the 18th-19th centuries. The scientific views of some art historians and historians on the development of folk art in these periods are presented.

Key words: Bukhara, khanate, madrasa, mosque, emirate, craftsman, architecture, practical decoration, tradition, monument, painting, art, pattern, dome, style, facade.

KIRISH

Bugungi kunda amaliy san'atining ijtimoiy-madaniy ahamiyati, rivojlanish jarayonlarini o'rganish va uni saqlash dolzarb masalaga aylanmoqda. Inson ongli faoliyatining ajralmas qismi bo'lgan badiiy tafakkur va shunga muvofiq badiiy-ijodiy faoliyat insoniyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida katta ahamiyatga ega bo'lib, dunyo madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan xalq amaliy san'ati har bir xalqning turmush tarzi va qadriyatlari rivojida alohida ahamiyat kasb etadi. San'at tarixida amaliy san'atning paydo bo'lishi – sivilizatsiya sari tashlangan eng muhim tarixiy qadam hisoblanadi. Shu bois, amaliy san'atni bugungi kun nuqtai nazaridan tadqiq etilishi dunyo mamlakatlarida milliy o'zlikni saqlab qolish, jamiyatning ma'naviy madaniyatini yuksaltirish hamda uning turistik jozibadorligini yanada oshirishni taqozo etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

O'zbekiston xalqlari tarixiy va boy madaniyatga ega bo'lib, XVIII-XIX asr O'zbekiston san'atida tasviriy san'at bilan hamohang xalq amaliy san'ati ham o'zgacha sharqona uslubda namoyon bo'lgan. G'arbiy Yevropa va Rossiya tasviriy san'atidagi o'zgarish hamda uslublar asnosida milliy o'zbekona yo'nalish paydo bo'lgan bo'lsa, xalq amaliy san'ati, milliy hunarmandchilikda esa milliy an'analar saqlangan holda rivojlanish davom etdi. Ana shunday san'at asarlari respublikamizning davlat va jamoat muzeylarida, arxivlarida, kutubxonalarida, aholi qo'lida hamda boshqa jamlash joylarida saqlanmoqda.

Ushbu davrlarga oid ko‘plab me‘moriy obidalar davlat muhofazasiga olingan va lozim darajada qo‘riqlanib, ta‘mirlash-restravratsiya ishlari olib borilishi natijasida fuqarolarimiz va chet ellik sayyohlar tashrifi uchun diqqatga sazovor joylarga aylandi.

Shu bilan birga, xalqimiz, millatimiz faxriga aylanishi mumkin bo‘lgan ba‘zi me‘moriy obidalar Sho‘rolar xukumatining ateistik mafkurasini singdirish siyosati va o‘sha davr shaharsozligining “yangilanish” tamoyillariga mos kelmaganligi uchun buzib tashlangan¹. Xususan, “Islom dini quvvati” deya e‘tirof etilgan Buxoro shahrining o‘zida mustabid SHO‘rolar davrida XVIII asr davomida barpo etilgan Xoja Davlat, Xalifa Xusayn va To‘pchiboshi madrasalari butkul buzilgan va hozirgi avlod vakillari ular haqida qariyb xech qanday ma‘lumotga ega emaslar. Bu kabi misollarni nafaqat Buxoro shahridan, balki yurtimizning boshqa xududlaridan ham ko‘plab keltirish mumkin.

Ammo, o‘sha suronli davrlardan ham saqlanib qolgan ba‘zi me‘moriy obidalarimiz turistik yo‘nalishlardan chetda joylashganligi va boshqa obyektiv hamda subyektiv sabablarga ko‘ra tashlandiq holatda bo‘lib, e‘tibordan chetda qolmoqda. Achinarlisi, obidalaridagi mavjud takrorlanmas va xalq amaliy bezagi san‘ati namunalari zaruriy ta‘mirlash-restavratsiya ishlarisiz, ochiqda ob-havo va yog‘ingarchilikning zararli ta‘siri ostida yo‘qolib ketish arafasida turibdi. Natijada, ko‘pchilik namunalari, ayniqsa naqqoshlik san‘atiga tegishli bo‘lgan bezaklar kelajak avlodlarimiz uchun faxr-iftixor bo‘lish o‘rniga, vaqt o‘tishi bilan yo‘qlikka yuz tutmoqda².

Sobiq ittifoq davrida O‘zbekistonning boy madaniy tarixini o‘zida aks ettirgan, me‘mor usta ajdodlarimiz tomonidan obidalarda yaratilgan bir necha minglab noyob xalq amaliy san‘ati bezaklari respublikamizdan chetga olib chiqib ketilgan bo‘lib, sohadagi qonunchilik me‘yorlarining lozim darajada ishlamaganligi sababli ushbu namunalari jahonning nufuzli muzey fondlarida dunyo madaniy yodgorliklari qatorida saqlanmoqda.

Xususan, Temuriylar davridagi buxorolik davlat arbobi Bayonqulixon maqbarasining peshtoq qismi butunligicha barcha koshinlari bilan Britaniya muzeyidan joy olgan.

Tarixiy obidalarga boy shaharlar qatorida o‘zining me‘moriy obidalari bilan dunyo ahli diqqatini o‘ziga tortib kelayotgan Buxoro ham bundan mustasno emas. Buxoro to‘g‘risida ko‘plab shaxslar turlicha qarashlarni ilgari suradilar.

Jumladan, mashhur san‘atshunos va sharqshunos L.I.Rempelning qayd etishicha XVIII asr o‘rtalarida mamlakatning umumiy vayronagarchiliklari va O‘rta Osiyo shaharlarini madaniy hayotining chuqur inqirozi me‘morlarning faol qurilish amaliyotini to‘xtatib qo‘ydi. Feodal jamiyatning odatiy turmush tarzi eski mahalliy

zodagonlar va harbiy qabilalardagi o‘zbek aristokratiyasini qamrab olgan doimiy urushlar va adovatlar tufayli izdan chiqdi. Mamlakat iqtisodiyoti vayron bo‘lgan edi, bu keng ommaning turmush tarziga va xalq ustalarining ijodiga og‘ir ta’sir qilardi. Qurilish san’ati keng qo‘llanilmasligi tufayli ahamiyatsiz ob’ektlarga e’tibor qaratdi yoki qariyb to‘xtab qoldi³.

X.Mo‘minovning kitobida esa taniqli Buxoro ma’rifatparvari Ahmad Donishning “Mang‘it amirlari hamma narsani egalladilar, hamma narsani o‘z hohishlari yo‘lida yo‘qotdilar” – degan so‘zlarini misol keltirib, “Buxoroda XVIII va XIX asrning birinchi yarmida madaniy hayot qoloqligi va konservativligi bilan harakterlanadi”, - deya ta’kidlagan¹.

Ammo, o‘sha davrlar tarixi va me’morchiligini sinchiklab o‘rganilsa, yuqoridagi ustozlar asosan olamshumul qurilishlar va bunyodkorliklar amalga oshirilmagani haqida yozganligiga amin bo‘lamiz.

Chunki, sharqshunos va tarixshunos olim Jumanazar Abdusattor o‘zining “Buxoro ta’lim tizimi tarixi” asarida Amir Shohmurod mang‘itlar sulolasining mashhur vakillaridan biri ekanligini ta’kidlab, uning fidoyiligi va jonbozligi tufayli Samarqand va Buxoro shaharlariga qaytadan fayz kirganligini e’tirof etadi. Shohmurod ayniqsa ilm fanga jiddiy e’tibor qaratib, xaroba holiga tushib qolgan Shayboniyxon va Xoja Ahror Valiy madrasalarini qayta tiklaydi. Bundan tashqari, taxtga o‘tirishi bilan aholi tinkasini quritadigan turli soliqlarni bekor qilgan va asta-sekin ishlab chiqarish izga tushib, savdo-sotiq rivojlangan. Madrasalarda o‘qitish ishlari jonlanib, Buxoro ilm-ma’rifat o‘choqlaridan biriga aylana borgan xamda sharif shaharga o‘tmishdagi shukuhi va shon-shavkati qaytganday bo‘lgan². Xususan, uning davrida Ernazar Elchi, Xalifa Xudoydod, Muhammad Amin to‘pchiboshi, Nazarak va Rahmonquli kabi madrasalar qurildi. Ularning ayrimlari bugungi kunda ham Buxoroning ajoyib tarixiy obidalari va XVIII asr san’ati yodgorliklari sifatida qadrlanadi.

NATIJALAR

Buxoroda hozirda asl qiyofasini o‘zgartirmagan holda avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan, IX-XX asrlar davomida qurilgan ko‘plab tarixiy va arxitektura yodgorliklari saqlanayapti. Ushbu me’moriy yodgorliklarimizga bo‘lgan qiziqish butun dunyo ahli va yurtimizga kelayotgan aksar sayyohlar diqqatini o‘ziga tortib kelmoqda. Ota-bobolarimizdan bizgacha yetib kelgan ushbu san’at durdonalarini asrab avaylash va kelajak avlodlarga bus-butunligicha yetqazish bizning ustuvor vazifalarimizdan biri bo‘lmog‘i darkordir.

MUHOKAMA

Buxoro amirligi hukmronligi davrida bir qancha xalqimiz, millatimiz faxriga aylangan me'moriy obidalarimizga nisbatan ham talash siyosati sodir etilgan. Buxoro shahrining o'zida SHO'rolar davrida XVIII asr davomida barpo etilgan Xoja Davlat, Xalifa Xusayn va To'pchiboshi madrasalari butkul buzilgan, bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Milliy qadriyatlarimizga, boy tariximizga bo'lgan bunday hurmatsizlik juda ko'plab sodir etilgan⁶.

Sobiq ittifoqi davrida Buxoro amirligining boy madaniy tarixini o'zida aks ettirgan, me'mor usta, qo'li gul hunarmandlarimiz tomonidan yaratilgan minglab noyob xalq amaliy san'ati bezaklari respublikamizdan chetga olib chiqib ketilgan bo'lib, ular hozirda jahonning taniqli muzeylarida saqlanmoqda⁸.

Buxoro amaliy san'ati buyumlari O'zbekiston muzeylarida nisbatan kam saqlangan (O'zbekiston Davlat San'at, O'zbekiston Amaliy San'at, O'zbekiston Davlat Tarix muzeylari) bo'lib, ularning aksariyati "Ark" – Buxoro viloyat o'lkashunoslik muzeyi hamda "Sitorai Mohi-Xossa" xalq amaliy bezak san'ati muzeyi xazina fondida saqlanadi va aksariyat tadqiqotchilar o'zlarining ilmiy ishlarida, maqolalarida bu fondan bevosita foydalanmaganligi kuzatiladi.

XULOSA

Amaliy san'atning boshqa san'at turlaridan farqi shundaki, u san'at asari bo'lishi barobarida kundalik turmushda muayyan maqsadda qo'llaniladi. Ya'ni, amaliy san'at buyumlari ijtimoiy ahamiyatga ega va shu sababli amaliy san'at xalqning turmush tarziga singib, uning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Ayniqsa, amaliy san'atning me'morlik bilan bog'liqligi uning kundalik turmushdagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Mamlakatda siyosiy inqirozlar davrida amaliy san'at buyumlari soddalashib qoladi, tasviriy san'at esa vaqtincha tanazzulga uchraydi. Lekin har qanday vaziyatda ham hunarmandchilik yashayveradi. Uning san'at darajasiga ko'tarilishi yoki oddiy hunar bo'lib qolishi shu davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga bevosita bog'liqdir. Temuriylar saltanati tanazzuli, Buxoroni shayboniylar va ashtarxoniylar egallashi undan so'ng esa mang'itlar sulolasi hukmronligi jarayonida Buxoro badiiy hunarmandchiligi nisbatan inqirozga yuz tutgan, amaliy san'at turlari kamayib, buyumlarning badiiy qiymati pasaygan. Lekin o'sha paytda ham mahalliy amaldorlar farovon hayot kechirishga intilgan hamda amaliy san'at buyumlarining asosiy haridori bo'lib qolishgan. Ayni omil badiiy hunarmandlikni butunlay inqirozga uchrashdan saqlab qolgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mo'minov X. Buxoro oblasti. – Toshkent: O'zbekiston, 1976. – 135 b.

2. Rahmatullayev Y. O‘zbekiston me‘morchilik obidalari Davlat muxofazasida. – Toshkent: O‘zbekiston, 1969. – 40 b.
3. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. – Ташкент: Гослитиздат, 1961. – 606 с.
4. Rahmon Muiniy. Buxoro (Qisqa yo‘lboshlovchi. Birinchi qism). Buxoro: Buxoro nashr, 2005. – 55 b.
5. Buxoro hunarmandchiligi durdonalari: Bezakli albom / To‘plamni nashrga tayyorlovchilar: M.Rahmonova, A.Hamroyev. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 112 b.
6. Mustabid tuzumning O‘zbekiston milliy boyliklarini talash siyosati. Tarix shohidligi va saboqlari (1865-1990). – Toshkent: “Sharq”, 2000. – 432 b.
7. Narshaxiy M. Buxoro tarixi. – Toshkent: Sharq mash’ali, 1993. – 126 b.
8. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л. И. Очерки искусство Средней Азии: древность и средневековье. – М.: Искусство, 1982. – 288 с.
9. Пугаченкова Г.А. Самарканд, Бухара. – Москва: Издательство «Искусство», 1968. – 204 с.
10. Jumanazar Abdusattor. Buxoro ta’lim tizimi tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 592 b.
11. Sherbayevna, S. L. (2020). Bukhara Applied Art In Middle Of XVIII-Early XX Century, During The Mangit Dynasty. *The American Journal of Applied sciences*, 2(12), 156-159.
12. Ozodbek, S., Muhammadjon, O. R., & Sevaraxon, S. (2022). MARKAZIY OSIYO XALQLARI TASVIRIY SAN’AT TARIXINING FANDAGI O‘RNI. *Research Focus*, 1(2), 259-263.
13. Sulaymanova, S. (2022). PEDAGOGICAL REQUIREMENTS FOR IMPROVING THE METHOD OF OBSERVING PERSPECTIVES WHEN STUDENTS INDEPENDENTLY COMPLETE TASKS IN THE AREAS OF PAINTING AND PENCIL DRAWING. *Science and Innovation*, 1(8), 1559-1564.
14. Barchinoy, K., Sevarakhon, S., & Mukhammadkodir, Y. (2021). Effective methods of teaching fine arts and drawing at school. *European Scholar Journal*, 2(9), 9-11.
15. Qurbonova, B., & Yuldashev, I. (2022). MOVAROUNNAHRDAGI MADANIY HAYOTDA TASVIRIY SAN’AT TURLARIGA BO‘LGAN E‘TIBOR. *Research Focus*, 1(2), 248-253.
16. Kurbonova, B. M. (2023). AESTHETIC PERCEPTION IS A PRODUCT OF ARTISTIC THINKING. *PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS*, 3(26), 97-101.

17. Boboyeva, Z. A., & Raxmonjonov, X. A. (2022). O 'QUVCHILARNING TA'LIM JARAYONIDA DIZAYNERLIK MAHORATINI SHAKLLANTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 1017-1023.
18. Yuldashev, I., & Qurbonova, B. (2022). KITOB GRAFIKASIDA KOMPOZITSIYA HAMDA ADABIYOT ASARLARINI CHUQURROQ O'RGANISHDA ILLYUSTRATSIYANING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 1024-1031.
19. A'zamjonov, A., & Hamdamov, K. H. (2022). TASVIRIY SAN'AT MASHG'ULOTLARI MAZMUNINING DAVLAT TA'LIM STANDARTLARI BILAN BOG'LIQLIGI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 71-77.
20. Yunusaliev, M. (2023). THE VALUE OF WATERCOLOR AND GOUACHE MATERIAL IN THE TECHNIQUE OF WATER-BASED PAINT. *Science and innovation*, 2(C9), 5-10.